ئەدەبی تازەی منداڵان لە فەرەنسا سەریهەڵدا ... ڕەزا شوان

لە سەدەکانی (سیانزەمین و چواردەمین) دا، لە هەموو جیهاندا، ناوەڕۆکی ئەو بابەتە ئەدەبییانەی، کە پێشکەش بە منداڵان دەکران، بریتیبوون لە: فێرکردن، لە ئامۆژگاری وشک، لە خوو و ڕەوشتی باش، لە ڕەفتاری پەسەند، لە چاکە کردن، لە تەمێ کردن، لە پێبەندبوون بە داب و نەریت و بەها کۆمەڵایەتییەکان، لە ڕێنمایی ئاینی، لە گوێدێری، لە شاسواری و ئازایەتی و لە پاڵەوانێتی.

ئەدەبی منداڵان لە سەردەمی تازەدا، وەکو ئەدەبێکی سەربەخۆی تایبەت بە منداڵان، لە (سەدەی حەڤدەمین) دا، بۆ یەکەمین جار، بەر لە هەموو وڵاتانی جیهان، بە شێوەیەکی فەرمی، لە وڵاتی فەرەنسادا سەریهەڵدا و گەشەی کرد و بەرەو پێشەوە هەنگاوی نا.

ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دەستپێشکەری چەند نووسەرێکی ناسراوی فەرەنسی، کە خۆیان لە بواری نووسین بۆ منداڵان تاقیکردەوە. لەو سەردەمەدا، نووسین بۆ منداڵان شوورەیی و شەرمەزاری بوو، بۆیە نووسەرە ناسراو و بە تواناکان، ڕوویان لە بواری نووسین بۆ منداڵان نەکرد، لە ترسی ئەوەی کە ناوبانگیان نەزڕێ و پایەی ئەدەبییان نەیاتە خوارەوە و ڕەخنەیان لێنەگرن و خەڵکیش توانج و پلاری ناشیرینیان لێنەگرن.

یەکەمین نووسەری ڕیچکەشکێنی فەرەنسی، شاعیر و چیرۆکنووسی بە توانا و بە ناوبانگ (چارلز پیرۆ: ١٦٢٨ـ ١٧٠٣) بوو.. کە لە ساڵی (١٦٩٧) دا، یەکەمین کۆمەڵە چیرۆکی بە منداڵان نووسی، لە پەرتووکێکدا، لەژێر ناوی (چیرۆکەکانی دایکە قازم) دا، چاپیکرد و بڵاوی کردەوە.. بەڵام (چارلز پیرۆ) هێشتا ترسی لە ناوزڕاندن و لە هاتنە خوارەوەی پایەی ئەدەبی و لە ڕەخنە و لە لۆمەی خەڵکی مابوو.. بۆیە ناوی خۆی لەسەر پەرتووکەکەی نەنووسی، وەکو نووسەر ناوی کوڕە بچکۆلەکەی (پیرۆ دار مانکور) ی لەسەر پەرتووکەکەی نووسی.. بەڵام لە دوای مردنی، دەقی پاکنووسە ئەرجینالییەکەی پەرتووکی (چیرۆکەکانی دایکە قازم) یان دۆزییەوە، کە بەدەستخەتی خودی چارلز پیرۆ نووسراوە و ناو و نازناوی خۆشی لەسەر نووسیوە.

لە چیرۆکە خۆش و بڵاوەکانی ئەم کۆمەڵە چیرۆکە (جوانە نووستووەکە، ساندرێلا یا (پێڵاوە شووشەییەکەی ساندرێلا)، ڕیش شینەکە، کڵاوسوور (ئەم چیرۆکە لە کوردی دا بووە بە کۆ□□وانە سوور)، پشیلەی چەکمە لەپێ، پەنجە باڵا، ... چەندین چیرۆکی تر.

زۆربەی پاڵەوانەکانی ئەم کۆمەڵە چیرۆکە، خەیاڵی و ئەفسانەیین، پێشتریش بەشێکی زۆری ئەم چیرۆک و هەقایەتانە، لەسەر زاری خەڵکیدا بوون.. بەڵام چارلز پیرۆ بە خۆرسکی، بە زمانێکی شیرین و پاراو، بە شێوازێکی هونەری و ئەدەبی ناسک و سووک و ئاسان بۆ منداڵان دایڕشتوون.. منداڵان و گەورەکانیش چێژ و خۆشییەکی زۆریان لە خوێندنەوەی ئەم چیرۆکانەی چارلز وەردەگرتن.. تا ئەو کاتە لە دەرەوەی پەرتووکەکانی خوێندنەوەی قوتابخانەدا، هیچ پەرتووکێکی تر نەبوون، کە منداڵان بیانخوێننەوە.. بۆیە پەرتووکی (چیرۆکەکانی دایکە قازم) بە یەکەمین پەرتووکی چاپکراوی ئەدەبی بۆ منداڵان دادەنرێت.. لە ماوەیەکی زۆر کورتدا، ئەم پەرتووکەیان، وەرگێڕا بۆ سەر زۆربەی زمانەکانی گەلانی ئەوروپا و بە هەزاران دانەیان لێ چاپکرد و بڵاویان کردەوە.. ناوبانگێکی زۆری دەرکرد.
لەم چیرۆکانەی چارلز پیرۆدا، خەیاڵ زاڵە و پانتاییەکی فراوانی گرتۆتەوە، چیرۆکەکانی ململانێن، لە نێوان چاکە و خراپەدا، لە نێوان شەڕ و ئاشتی دا.. چارلز پیرۆ بە گشتی بۆ منداڵانی نووسیون، واتە ڕەچاوی قۆناغەکانی منداڵی و جیاوازییەکانی تاکی منداڵانی نەکردوون، ئامانجی چارلز ئەوە بووە، کە خۆشی و شادی بخاتە دڵی منداڵانەوە.
ناوبانگ دەرکردنی پەرتووکی (چیرۆکەکانی دایکە قازم) بوو بە هاندەر بۆ چارلز پیرۆ، بۆ ئەوەی کە کۆمەڵەی دووەمی چیرۆکەکانی بنووسێت، کە لەژێر ناوی (چیرۆک و هەقایەتەکانی ڕابردوو) دا، هەر لە ساڵی (١٦٩٧) دا، چاپیکرد و بڵاوی کردەوە. بەڵام لەسەر ئەم پەرتووکەیدا، وەکو نووسەر، ناو و نازناوی تەوای خۆی دانا.. لە چیرۆکە خۆشەکانی ئەم پەرتووکەی: ئەڵماس و بۆق، کەوڵی گوێدرێژ یا (شازادە هەڵهاتووەکە)، جنۆکە، گورگ، ریکی کاکۆڵدار، ویدەی دەم بە پێکەنین،.. چەندین چیرۆکی تر.
بێجگە لە چیرۆک، شارلز پیرۆ، کۆمەڵێک هۆنراوەی شیرینیشی بۆ منداڵان نووسی.
لە دوای مردنی چارلز، تا ماوەیەکی درێژ، هیچ نووسەرێکی تری فەرەنسی، چیرۆکی خەیاڵئامێزیان بۆ منداڵان نەنووسین.. بێجگە لەو هەوڵانەی کە هەندێ لە ژنان دایان.
چیرۆکنووس، خاتوو (لیبرتس) کۆمەڵێک چیرۆکی بۆ منداڵان نووسی، گرنگترینیان (گەنجینەی منداڵان)ە. کۆمەڵێک ژنانی نووسەریش پێکەوە و بە هاوکاری، کۆمەڵێکی زۆری چیرۆک و نەزیلە و هەقایەتی فۆلکلۆری و ئەفسانەیی و میللییان کۆکردنەوە، لەژێر ناوی (کۆمەڵەی جنۆکەکان) دا، لە (٤١) بەرگدا بڵاویان کردەوە.
بڵاوبوونەوەی ئەو دوو پەرتووکەی چارلز پیرۆ مژدە و ڕاگەیاندنی

لەدایکبوونی ئەدەبی منداڵان بوو، چونکە تا ئەو کاتە لە جیهاندا ئەدەبێک نەبوو بە ناوی ئەدەبی منداڵانەوە. ئەم دوو پەرتووکەی چارلز پیرۆ، کارتێکردنێکی زۆریان لەسەر نووسین بۆ منداڵان لە ئەوروپادا هەبوو.. گەلێ لە نووسەرانی وڵاتانی ئەوروپا، چاویان لە چارلز پیرۆ کرد و ئەوانیش کەوتنە گەڕان و کۆکردنەوەی چیرۆک و هەقایەتە میللی و ئەفسانەییەکانی گەلەکانیان. لەوانەش (برایانی گریم) لە ئەڵمانیا، (پێتەر ئاسبیورسن و یەرگن مۆ) لە نەرویج.. چەندین نووسەری تریش.

شایانی باسیشە داهێنانی (ئامێری چاپکردن) گرنگترین و سەرەکیترین رۆڵی هەبووە لە چاپکردن و لە بلاوبوونەوەی پەرتووک دا.. بە هۆی ئامێری چاپکردنەوە، نووسەران نووسینەکانیان چاپکرد و بڵاویان کردەوە. دەتوانین بڵێین، بە داهێنانی ئامێری چاپکردن شۆڕشێکی رۆشنبیری و ئەدەبی لە ئەورۆپا و لە جیهاندا سەری هەڵدا.

نووسین بۆ منداڵان لە فەرەنسادا، تا سەدەی (هەژدەمین) هەشتا بە تەواوی رەگ و ریشەی دانەکوتابوو.. تا فەیلەسوف و مامۆستای بەناوبانگی پەروەردەی فەرەنسی

(جان جاک رۆسۆ: ١٧١٢ــ ١٧٧٨)، رۆسۆی خاوەنی تیۆری (پەروەردەی سروشتی) لە رێی بیر و بۆچوون و زانیارییەکانی دەربارەی فێرکردن و پەروەردەکردنی منداڵان، کە لە ساڵی (١٧٦٢) دا، لە پەرتووکە بە ناوبانگەکەیدا (ئیمیل) بڵاوی کردوونەتەوە، رۆسۆ دەڵێت:" پێویستە منداڵان لە باوەشی سروشتدا پەروەردە بکرێن، هەموو جۆرە سەربەستییەکیان بۆ دابین بکرێن.." جان جاک رۆسۆ، شۆڕشێکی گەورەی لە بواری پەروەردەکردنی منداڵان دا پەرپاکرد.. سەرەڕای ئەوەی کە رەخنەیەکی زۆریان لە تێۆر و لە بیر و بۆچوونەکانی جان جاک رۆسۆ گرت.. بەڵام تیۆر و بۆچوونەکانی بوون بە بیرۆکەیەکی باش و بە رێبازێکی سەرکەوتوو، بۆ پەروەردەکاران و مامۆستایان و بۆ نووسەرانی بواری ئەدەبی منداڵان.

گەورەترین و بە ناوبانگترین نووسەری فەرەنسی و جیهانی، لە بواری نووسین بۆ منداڵان دا، کەڵە شاعیری گەورە (جان دی لافۆنتین: ١٦٢١ــ ١٦٩٥) ز. کە لە جیهاندا بە (میری چیرۆکەشیعر و مەتەڵ و ئەفسانە بۆ منداڵان) ناسراوە.. لافۆنتین سەرجەم (٢٤٣) چیرۆکەشیعری بۆ منداڵان نووسیوە.. لە (١٢) پەرتووکدا چاپی کردوون و بڵاوکراونەتەوە.. لافۆنتین نایشارێتەوە کە سوودی لە (ئەفسانەکانی ئەسوپ) ی یۆنانی و لە چیرۆکەکانی (کلیلە و دیمنە)ی نووسەری هیندی (بەیدەبا) وەرگرتوون.

میری شاعیرانی ئەدەبی عەرەبیش (ئەحمەد شەوقی) کە (بە رەچەڵەک کوردە و باوکی خەڵکی سلێمانییە) لە باشووری کوردستان. زۆر سەرسام

و هۆگری چیرۆکەشیعرەکانی لافۆنتین بە منداڵان ببوو، کارتێکردنیان لەسەر چیرۆکەشیعرەکانی دا هەیە.. شەوقی کەمێک لە چیرۆکە شیعرەکانی لە چیرۆکەکە شیعرەکانی (لافۆنتین) ەوە وەرگرتوون. بە زمانی عەرەبی هەر بە چیرۆکەشیعرەوە، بە منداڵانی عەرەبی داڕشتوون. نووسەری روسیش (ئیڤان کرایلۆڤ) و نووسەری پۆڵەندیش (ئیگناسی کراسیسکی) سەرسامی چیرۆکەشیعرەکانی لاڤۆنتین بوون و سوودیان لە چیرۆکە ئەفسانەییەکانی وەرگرتوون.

لە شاعیرانی کوردیشمان، پیرەمێردی نەمر و فایق بێکەس و هەژار موکریانی، چەند چیرۆکەشیعرێکی (لافۆنتین) یان وەرگرتوون، دەشێ لە ئەحمەد شەوقی یەوە وەریان گرتووبن.. بەڵام ئەو سێ شاعیرەمان ئەو چیرۆکەشیعرانەیان، بە منداڵانی کوردمان بە زمان و بە شێوازێکی هێندە شیرینی کوردی، بە چێژێکی کوردی ئەوتۆ دایان رشتوون، کە زۆر لە دەقەکانی لافۆنتین و لەوانەی ئەحمەد شەوقیش زۆر خۆشتر و بە چێژترن. لەوانەش (ڕێوی و کەڵەشێر، قەلەباچکە و باخەوان: پیرەمێرد)، (دوو پشیلە و سەلکە پەنیرێک، جووتە مراوی کیسەڵێک: فایق بێکەس)، (کەبوونەوەی مشکان: هەژار).

زۆر لە خوێنەران چیرۆکەشیعرەکەی پیرەمێرد (ڕێوی و کەڵەشێر) یان لەبیرچۆتەوە، یا نایزانن، بۆیە بە پێویستم زانی کە لێرەدا بینووسمەوە، تا بە منداڵەکانیان بیخوێننەوە:

ڕۆژێ مام ڕێوی دەهات
دەم بە وەرد و سەوزەوات
دوایی دەیوت بە ئاواز
لەعنەتی خوا لە فێڵباز
دنیا هێندەی پێ ناوە
هەژارێ بخەیتە داوە
عومرێکە دەست و دەعوا
وا چاکە روو بکەینە خوا
ئاخ ڕۆژێ بەیانی زوو
گوێم لە دەنگی بانگ دەبوو
خەزگە بە کەڵەشێرێ
بەیانیان بانگ بدەرێ
ناردی بە لای کەڵەشێر
دانی بە دەڵژێنم تێر
ئەو بە بانگم بە بەدا
من دەبمە پیاوی خودا
کەڵەشێر بە راسپێری

وتی ب□م ف□□□□ ف□ری
بەڵام باب و با پیرمان
ئەوی خستۆتە بیرمان
رێوی بە فێڵ ناوەستێ
مەگەر تەڵە پێی بەستێ

بۆ یەکەمین جاریش لە فەرەنسا و لە هەموو جیهاندا، لە لایەن نووسەرێکی گەورەی تری فەرەنسییەوە، کە بە نازناوی (هاوڕێی منداڵ□ان) خۆی ناساندووە، لەساڵی (١٧٤٦ ـ ١٧٩١) یەکەمین رۆژنامەی لەژێر ناوی (هاوڕێی منداڵ□ان) دا ب□ منداڵ□ان دەرکرد. واتە هەر بە نازناوەکەی خۆیەوە دەری کرد.. سەرنووسەری ئەم رۆژنامەیە (هاوڕێی منداڵ□ان)، بە زمانێکی شیرین و ناسک و ئاسان، بابت□کانی نووسینەکانی دەنووسین. ئەم رۆژنامەیە سوود و خۆشی و چێژێکی زۆری بە منداڵ□ان دەبەخشین.. لە هەمان کاتیشدا، تەوژمێکی باشیشی بە گەشەکردن و بە پێشکەوتنی (ئەدەبی منداڵ□ان) لە فەرەنسادا بەخشی.

نووسەر و رۆژهەڵا تناسی فەرەنسی بەناوبانگیش (ئەنتوان گالان)، لە نێوان ساڵانی (١٧٠٤ـ ١٧١٦) دا، چیرۆکەکانی (هەزار و یەک شەو) بە عەرەبی (الف لیلە ولیلە) ئەنتوان لە زمانی ع□ر□بییەوە وەرگێڕان بۆ سەر زمانی فەرەنسی و لە (١٢) بەرگدا چاپیکرد و بڵاوی کردنەوە.. وەرگێڕانی (هەزار و یەک شەو) بووە هۆی ناوبانگ دەرکردنی ئەنتوان گالان و دەستخۆشیش لە فەرەنسا کرا.. هەر لەم دەقە وەرگێڕانە فەرەنسییەوە، (هەزار و یەک شەو) یان، بۆ سەر چەندین زمانی تری گەلان وەرگێڕان.

ئەنتوان گالان بێجگە لە (هەزار و یەک شەو) کۆمەڵێکیش لە هەقایەت و ئەفسانەکانی هیندی، لە نووسینی نووسەری بە ناوبانگ (بەیدەبا) وەرگێڕایە سەر زمانی فەرەنسی.

(ئەنتوان دو سانت ئێکسۆپیری:١٩٠٠ـ ١٩٤٤) نووسەر و فڕۆکەوانێکی جەنگی بوو لە هێزی ئاسمانی فەرەنسادا، چەند چیرۆکێکی خۆشی و بە ناوبانگی بۆ منداڵ□ان نووسی لەوانەش چیرۆکی (شازادە بچکۆلەکە) کە بە شاکارێک و بە یەکێک لە چیرۆکە هەرە بەناوبانگەکانی جیهانی بۆ منداڵ□ان دادەنرێت.. ئەم چیرۆکە وەریان گێڕاوە بۆ سەر (٢٧٠) زمانی جیاوازی گەلان و (٧٥) ملێون دانە لەم پەرتووکە لە جیهاندا، لێی فرۆشراوە.. بێجگە لەم چیرۆکە، ئەنتوان ئیکسۆپیری، چەند چیرۆکێکی تریشی بۆ منداڵ□ان نووسی، لەوانەش (زەویی پیاوان) و (فڕۆکەوانی جەنگ).

ئەنتوان ئیکسۆپیری، لە کارێکی فڕۆکەوانیدا، بە فڕۆکەکەیەوە کەوتە ناو دەریا، لە دوای چل و چوار ساڵ، لە (١٩٨٨) دا، لە رۆخی مارسیلیا، تەرمەکەی دۆزرایەوە.

(جـۆن ڤـێرنا: ١٨٢٨ـ ١٩٠٩) نووسەرێکی ناسراوی تری فەرەنسی□، کۆمەڵێک چیرۆکی خەیاڵی زانستی بۆ منداڵان نووسیون، لەوانەش: (لە زەوییەوە بۆ ئاسـمان)، (گەڕان بە دوای جیهـان لە هەشـت رۆژدا)، (بیست هەزار فەرسەخ لەژێر زەوییەوە).

رەزا شوان

نەرویج: ١٧/مای/ ٢٠٢٠